

“मराठी दलित साहित्य आणि सामाजिक न्याय चळवळ : परस्परसंबंध, प्रातिनिधिक प्रवाह आणि परिवर्तन”

डॉ. भूषण प्रदीपकुमार देशमुख (सी.एच.बी.)

मराठी विभाग

डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय गाडेगाव (तेल्हारा)

सारांश (Abstract)

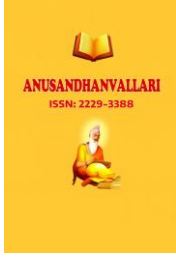
मराठी दलित साहित्य हे केवळ साहित्याचे प्रवाह नसून सामाजिक वास्तव, वंचितांचे अनुभवविश्व, भेदभावाविरोधातील प्रतिकार आणि सामाजिक न्यायाच्या लढ्याचे सांस्कृतिक माध्यम आहे. सामाजिक न्याय चळवळीने दलितांच्या राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक उभारणीसाठी सशक्त विचार दिला; तर दलित साहित्याने त्यातील वेदना, संघर्ष, विद्रोह आणि माणूसपणाचा शोध यांना भाषिक अभिव्यक्ती दिली. या संशोधन पेपरमध्ये दलित साहित्य आणि सामाजिक न्याय चळवळ यांचा परस्परसंबंध, पिढ्यांचा विकासक्रम, कथनशैलीतील परिवर्तन, प्रातिनिधिक लेखकांचे योगदान आणि ‘साहित्य-चळवळ-परिवर्तन’ या तिन्हीच्या परस्परसंबंधाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Keywords

दलित साहित्य, सामाजिक न्याय चळवळ, समता, बाबासाहेब आंबेडकर, विद्रोह, अनुभववाद, परिवर्तन, प्रतिकार, आत्मकथन, सामाजिक रचना, मानवी मूल्ये, उपेक्षा, विषमता, सांस्कृतिक संघर्ष.

प्रस्तावना

दलित साहित्याची निर्मिती ही चळवळीतून झालेली आहे. भारताच्या इतिहासात प्राचीन काळापासून जी सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय चळवळी झाल्या. तसेच महाराष्ट्राच्या भूमिमध्ये निर्माण झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे आंदोलनाने दलित साहित्याची पायाभरणी केली. इ.स. पूर्व काळात तथागत बुद्ध यांनी वैदिक धर्मातील विषमतावादी तत्वांना नाकारून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मानवतावादी मूल्यांची मांडणी केली. समतावादी मूल्यांची रुजवण करण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणाम म्हणजे समाजव्यवस्थेतील शोषित, वंचित, बहिष्कृत समुहांना आत्मभान आले. पुढे काळाच्या परिघात विविध स्थित्यंतरे झाली. दलितांच्या अस्तित्वाचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. परंतु एकोणिसाव्या शतकात यात

मोठे परिवर्तन झाले. या काळात ज्या चळवळी निर्माण झाल्या त्यांनी दलित साहित्याच्या पायाभरणीत महत्वाची भूमिका बजावली.

Objectives (उद्दिष्टे)

1. मराठी दलित साहित्य आणि सामाजिक न्याय चळवळीतील ऐतिहासिक व वैचारिक परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.
2. सामाजिक न्याय चळवळीने दलित साहित्यावर केलेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. दलित साहित्याच्या प्रतिनिधिक प्रवाहांचे (अनुभववादी, विद्रोही, आत्मकथनप्रधान, स्त्री-अनुभव, नवदलित) विश्लेषण करणे.
4. बदलावानंतर मराठी समाजरचना, मूल्यव्यवस्था आणि दलित कथनशैलीत आलेल्या बदलांचा अभ्यास.
5. दलित साहित्याचा सामाजिक परिवर्तनातील वाटा आणि भविष्यातील शक्यता तपासणे.

Research Method (संशोधन पद्धती)

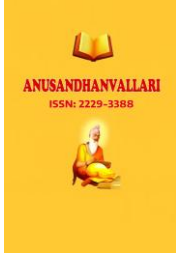
1. साहित्य आधारित (Library Research Method): दलित कादंबरी, कविता, आत्मकथा, कथासंग्रह, निबंध आणि साहित्यचळवळीवरील संशोधन वाङ्मयाचा अभ्यास.
2. Qualitative Method: लेखकांच्या अभिव्यक्ती शैली, प्रतीक, रूपक, संघर्षभावना आणि भाषिक बदलांचा गुणात्मक अभ्यास.

दलित साहित्य आणि सामाजिक न्याय चळवळ : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

एकोणिसावे शतक हे प्रबोधन युग म्हणून ओळखले जाते. या युगाची सुरुवात ब्रिटीश राजवटीत झाली. इंग्रज हे परकीय असले तरी एतदेशीय लोकांच्या कल्याणासाठी त्यांना राजकीय स्तरातून जे कायदे, नियम तयार केले, ज्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. यातून भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात मोठे परिवर्तन झाले. विविध समाजसुधारणेच्या चळवळी निर्माण झाल्या. तळागळातील समुहांना न्याय, हक्क आणि अधिकार मिळाले. यातून दलित साहित्याच्या निर्मितीला गती मिळाली. ब्रिटीश सरकारने १८१८ नंतर संपूर्ण भारतभर सत्ता स्थापित केली. ब्रिटीशांचे प्राथमिक धोरण हे सत्ताधिकांचे होते. त्यांना या देशातील समाजव्यवस्थेशी देणेघेणे नव्हते. त्यामुळे त्यांनी प्रथमतः पारंपरिक जीवनात हस्तक्षेप केला नाही. परंतु आपली गरज म्हणून त्यांनी भौतिक सुविधा करण्यास

सुरुवात केली. शिक्षण क्षेत्रातील बदल हे मोठे परिवर्तन होते. भारतीय परंपरेत शिक्षणाचा अधिकार बहुजन समाजाला नव्हता. स्त्रीयांना तर शिक्षण वर्ज्य होते. फक्त ब्राह्मण वर्ग शिक्षण घेत होता. त्यामुळे ब्राह्मणोत्तर वर्ग अज्ञानाच्या अंधकारात खितपत पडावे लागले होते. याला छेद देत ब्रिटीशांनी शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. म. फुले यांनी १८४८ रोजी मुलींसाठी शाळा काढली. अस्पृश्यांसाठी शाळा उभारल्या. शेतकरी वर्गाला शिक्षणासाठी प्रेरणा दिली. म. फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी केलेले कार्य अतिशय महत्वाचे आहे.

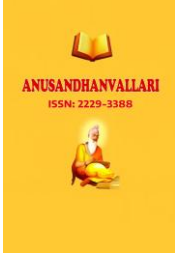
प्रबोधन युगात समाजसुधारकांची नवी पिढी निर्माण झाली. पाश्चात्य ज्ञान, विज्ञान विचारांचा अंगीकार करून मानवतावादी चळवळीला सुरुवात केली. त्यांनी हिंदू समाजातील वाईट चालीरिती, परंपरा यांना नकार दिला. जातीभेद, विषमता, धार्मिक अवडंबरे यांना छेद देऊन सर्वांना समान वागणूक मिळावी यासाठी प्रयत्न केले. परंतु या समाजसुधारकांमध्ये दोन भेद होते. काही सुधारक फक्त बोलके होते. तर काही सुधारक हे कृतीशील होते. यामुळे प्रबोधन चळवळीला मर्यादा पडली. असे असले तरी समाजपरिवर्तनासाठी सर्वांनी केले प्रयत्न महत्वाचे आहेत. समाजसुधारणेचा ध्यास घेऊन या काळात विविध समाजांची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाज यांचे कार्य महत्वाचे आहे. ब्रिटीश राजवटीत भारतीय समाजात ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार व प्रसार व्हायला सुरुवात झालेली होती. यातून धर्मातराच्या घटना ही घडत होत्या. त्याबरोबरच पाश्चात्य ज्ञानाची ओळख होऊ लागल्यामुळे समाजसुधारणेचे प्रयत्न व्हायला लागले होते. याचा परिणाम म्हणजे हिंदू समाजव्यवस्थेची चिकित्सा व्हायला लागली होती. त्यातील वैगुण्ये लोकांना कळायला लागली होती. अशा स्थितीत समाजाला दिशा देण्यासाठी महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाने केलेले कार्य महत्वाचे आहे. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या सामाजिक सुधारणेचा एक भाग म्हणून प्रार्थना समाजाची स्थापना झालेली होती. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर आणि दादोबा पांडुरंग तर्डकर या बंधूंनी ३१ मार्च १८६७ रोजी मुंबईत या समाजाची स्थापना केली. 'सुबोध पत्रिका' हे या समाजाचे मुखपत्र होते. सुरुवातीच्या काळात प्रार्थना समाजाने ब्राह्मो समाजाच्या धरतीवर महाराष्ट्रात समाजसुधारणेसाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन महादेव गोविंद रानडे आणि रा.गो. भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाच्या तत्वांमध्ये बदल केला. शिक्षण हा मानवाचा तिसरा डोळा आहे. या रानडेच्या विचारांचा प्रभाव प्रार्थना समाजाच्या कार्यकर्त्यांवर पडून त्यांनी मुंबईत रात्रशाळा काढली. यामध्ये सर्व जातीतील मुलांना प्रवेश दिला. विशेषतः मुंबईतील कामगार, हमाल, श्रमिक वर्गातील मुलांसाठी पुढाकार घेतला. त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी कमवा आणि शिका ही योजनाही सुरू केली. अनाथ मुलांसाठी आधारगृहे स्थापन केली. १८७८ मध्ये पंढरपूर येथे अनाथ आश्रम स्थापन करून समाजातील उपेक्षित मुलांना आधार दिला. स्त्रीशिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. पंडिता रमाबाई यांनी आर्य महिला

समाजाची सुरुवात केली. समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा आणि देवभोळेपणापासून समाजाने दूर राहण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न महत्वाचे आहेत.

म. फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाने महाराष्ट्रातील सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनाला नवे परिमाण प्राप्त करून दिले. विशेषतः शूद्रादिशूद्रस्त्रीवर्गाला जमीनदार, शेटजी आणि भटजी म्हणजेच पुरोहितांकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार व धार्मिक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यासाठी केलेले कार्य ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहे. 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक सत्यशोधक समाजाच्या वतीने चालविण्यात आले. या समाजाची ध्येयधोरणे स्वतः म. फुले यांनी सार्धधनिक सत्यधर्म या ग्रंथात मांडली. यामुळे या समाजाला वैचारिक व तात्विक अधिष्ठान प्राप्त झाले. 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नको मध्यस्ती' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. या समाजाने सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला. पुरोहितशाहीला विरोध केला. समाजातील विषमतेवर प्रहार करून तिला नष्ट करणे आणि समाजात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करणे ही महत्वाची कामे सत्यशोधक समाजाने केली हे अतिशय महत्वाचे आहे.

एकोणिसाव्या शतकात समाजसुधारकांकडून झालेले सामाजिक प्रबोधनाचे प्रयत्न दलित समाजाच्या उत्थानासाठी पुरक ठरले. ब्रिटीश सत्तेच्या माध्यमातून जुन्या रूढी, परंपराना नाकारून समाजात जी सामाजिक न्यायाची सुरुवात झाली होती. ती यासाठी पुरक ठरली. विशेषतः शिक्षणाचा अधिकार दलितांना मिळाल्यामुळे दलित समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनात अमूलाग्र बदल होऊ लागला. यासाठी म. फुले आणि सत्यशोधक परंपरेतील विचारवंत तसेच राजर्षी शाहू महाराज यांनी केलेले कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने दलित समाजाला एक क्रांतिनायक मिळाले. बाबासाहेबांनी दलितांना नवी अस्मिता मिळवून दिली. त्यांना निर्णायक स्थितीत आणून ठेवले. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय या सर्वच पातळ्यांवर दलित समाजाला नवे अस्तित्व बहाल केले. हजारो वर्षांपासून अस्पृश्यता, विषमता, गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या दलित समुहांना स्वातंत्र्य मिळवून दिले. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून नवा सामाजिक जाहीरनामा उभा केला. बाबासाहेबांच्या या युगप्रवर्तक कार्याविषयी वरती विचार केलेलाच आहे. या आंबेडकरी ऊर्जेतूनच दलित साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. तिला वैश्विक रूप प्राप्त झाले. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य यातील अनुबंध सूर्यसत्यासारखा प्रकाशमान आहे. लढवय्या होता. त्याचे नाते एतदेशीय लोकांशी होते. परंतु पुढे आर्यांच्या आक्रमणानंतर या समुहांवर गुलामगिरी लादली. त्यांना बहिष्कृत केले. अस्पृश्य म्हणून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले. याला धार्मिक रूप देऊन त्याला दलितत्वाचे जीवन जगण्यास भाग पाडले. परंतु या जीवनाविरुद्ध समतावादी चळवळीच्या माध्यमातून आवाज उठविला गेला. दलितांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली.

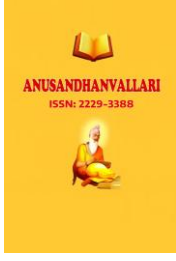
या अस्मितादर्शनातूनच पुढे दलित साहित्याची चळवळ उदयास आली. याची पूर्वपरंपरा अगदी बौद्ध काळापर्यंत सापडते. नंतर संतांची चळवळ, म. फुले यांचे विचारकार्य, सत्यशोधकी जलसे, आंबेडकरी जलसे आणि दलितांची वृत्तपत्रे अशा विविध पूर्वधारा यात समाविष्ट होतात.

बौद्ध परंपरा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. ही भारतातील धम्म क्रांतीच होती. या निमित्ताने भारतीय इतिहासातील बौद्ध धम्मविषयक नवे ज्ञान व नवे भान निर्माण झाले. बाबासाहेबांनी धम्म दीक्षा समारंभात नागपूर येथील सभेमध्ये नागपूरचे बौद्ध धम्माशी आणि दलितांना नाग लोकांशी असलेला अनुबंध सांगितला होता. या अर्थाने दलित समुहांचा बौद्ध धम्माशी असलेला जुना सहसंबंध अधोरेखित झाला. भारताच्या इतिहासात बौद्ध परंपरा समृद्ध आहे. समाजाला नैतिक अधिष्ठान देण्यासाठी या धम्म चळवळीतून विशेष प्रयत्न झाले आहेत. विशेषतः धम्म हा समतावादी जीवनमार्ग आहे. बुद्धाने आपल्या संघात सर्व जाती धर्माच्या लोकांचा समावेश केला. कारण बुद्धाचा धम्म हा सर्वांसाठी होता. बुद्धाने आपल्या संघात स्त्रीयांना संधी दिली. ही घटना क्रांतिकारक होती. वैदिक धर्मात स्त्रीला गौण स्थान दिले होते. तिला शूद्रादिशूद्रापेक्षा खालच्या स्थानी ठेवले. बौद्धांनी या सर्व वैदिक परंपरेला नकार दिला. ही विचारधारा दलित साहित्याच्या निर्मितीसाठी पुरक ठरली. आंबेडकरी विचारऊर्जेतून बौद्ध परंपरा दलित साहित्याच्या पूर्वपरंपरेत महत्त्वाची ठरलेली आहे.

संत परंपरा :

महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हटले जाते. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये महाराष्ट्रात विविध संत संप्रदाय निर्माण झाले. महानुभाव, वारकरी सांप्रदायांचा यामध्ये समावेश होतो. यामधील वारकरी संप्रदायात दलित संतांनी मोठ्या प्रमाणात साहित्यनिर्मिती केली. त्यामध्ये संत चोखामेळा आणि त्यांचा परिवार यांचे लेखन अतिशय महत्त्वाचे आहे. संत चोखामेळा हे जन्माने अस्पृश्य असून वारकरी सांप्रदायातील एक संतकवी होते. इतर वारकरी संतांप्रमाणेच त्यांचीही ईश्वर भक्ती यावर श्रद्धा होती. त्यांच्या अभंगातील पारंपरिक जातीव्यवस्थेविषयी परखड विचार आलेले नसले तरी त्यातून जातजाणीव अस्पष्टपणे अभिव्यक्त झालेली आहे. उदा. 'हीन याती माझी देवा, कैसे घडे तुझी सेवा' अशी भावना त्यांनी आपल्या अभंगात मांडली. चोखामेळा यांनी आपल्या अभंगातून आपल्या मनातील सामाजिक विषमतेविषयीची कणव अभिव्यक्त केलेली आहे. मनुष्याला मिळालेला जन्म त्याच्या पूर्वसंचितानुसार लाभतो या पारंपरिक संस्कारातून त्याचे मन घडलेले होते. तरीसुद्धा मज दूर दूर हो म्हणती अशी

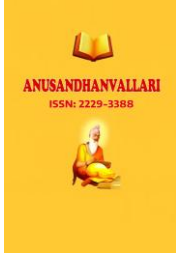
भावना त्यांनी व्यक्त केलेली आहे. कधी कधी ते सामाजिक विषमतेची परखड चिकित्सा करत असल्याचेही दिसते. 'पापांचा घडा भरेल त्यांचा, नरक यातना सहतील ते, ते माणूस नाही दैत्यांची अवलाद, त्याचे त्यांना भोगू दे' अशी तीव्र चीड ते व्यक्त करतात. संत चोखामेळा यांच्या मनातील भावना अस्पष्टपणे त्यांनी मांडल्या असल्या तरी त्यांच्या परिवारातील त्यांची पत्नी संत सोयराबाई, मुलगा संत कर्ममेळा, बहिण संत निर्मळा, मेहुणे संत बंका यांनी ही आपल्या अभंगातून परखड मांडणी केलेली आहे. विशेषतः संत कर्ममेळा यांनी अतिशय परखडपणे सामाजिक रूढी, परंपरांविषयी मांडणी केलेली आहे. 'आमुची केली हीन यादी, तुज का न कळे श्रीपती, जन्म गेला उष्टे खाता, लाज न ये तुमच्या चित्ता' अशा प्रश्नरूपी तक्रारीतून दलितांचे जगणे समाजासमोर मांडले. संत कर्ममेळाचे अभंग हे दलित साहित्यातील विद्रोहाचे आद्यरूप आहे.

म. फुले यांचा वारसा :

भारताच्या इतिहासात एकोणिसाव्या शतकामध्ये जोतीराव फुले हे क्रांतिकारक महापुरुष होऊन गेले. त्यांनी आपल्या विचारकार्यातून समाजातील शूद्रादिशूद्रस्त्री वर्गाच्या उत्थानाची पायाभरणी केली. म. फुले हे कर्ते सुधारक होते. त्यांनी आपला विचार प्रत्यक्ष कृतीतून दाखविला. त्यांना माहीत होते की, दलित समाजाला जर या गुलामगिरीतून बाहेर काढायचे असले तर शिक्षण देणे खूप गरजेचे आहे. यासाठी त्यांनी शाळा काढल्या. पत्नी सावित्रीबाईंना शिकविले. मुलींच्या शाळा, दलितांसाठी शाळा स्थापन करू शिक्षणाचा विचार त्यांच्यापर्यंत पोहचविला. आपल्या प्रत्येक ग्रंथातून प्रस्थापित समाजाकडून होणाऱ्या शोषणाचे रूप उजागर केले. 'तृतीय रत्न, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, ब्राह्मणांचे कसब, सार्वजनिक सत्यधर्म' हे ग्रंथ यामध्ये अतिशय महत्वाचे आहेत. म. फुले यांच्या विचारकार्यातूनच दलितांमध्ये परिवर्तन होऊ लागले. त्यांच्यामध्ये समाजजागृती निर्माण झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही म. फुले यांना आपले गुरु मानले होते. या याअर्थाने दलित साहित्याच्या चळवळीची बिजे म. फुले यांच्या विचारवारशात आहेत. हे आपल्या लक्षात येते.

सत्यशोधक शाहिरी :

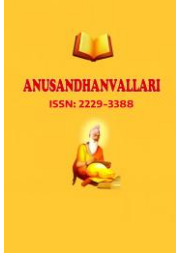
दलित साहित्याच्या पूर्वरूपात शाहिरी वाङ्मयाचा अतिशय महत्वाचा वाटा आहे. म. फुले यांनी मांडलेल्या विचारांना शाहिरींनी तळागळातील समाजपर्यंत पोहचविला. समाजाचे प्रबोधन केले. यातूनच सत्यशोधक शाहिरी निर्माण झाली. म. फुले यांच्या सत्यशोधकी विचारांनी शाहिरी वाङ्मयाच्या आकृतिबंधात आमूलाग्र बदल झाला. याविषयी डॉ. कृष्णा किरवले लिहितात, सामाजिक स्वातंत्र्याच्या पायाभरणीसाठी हिंदुंच्या विषमताधिष्ठित चातुर्वर्ण्यावर म. फुले यांनी घाणाघाती वार केले. मानवाचे

धर्म नसावे अनेक किंवा देश धर्म भेद नसावा अंतरी हा मूलगामी विचार घेऊनच फुले यांची शाहिरी अथवा अखंडांची रचना अवतीर्ण झाली. या रचनेचा प्रभाव काही दलित रचनाकारांवर पडला. सत्यशोधकी शहिरीत जलसा रचना प्रकारातून मूलभूत लेखन झाले आहे. सत्यशोधक तमाशाची सुरुवात १९०० व्या दरम्यान भीमराव विठ्ठलराव महामुनी यांनी प्रथम केली. त्यांनी मुंबई प्रांतात सत्यशोधक जलसे सुरू केले. यातून लोकजागृती झाली. १८९१ ते १९१० हा सत्यशोधक चळवळीचा दुसरा कालखंड आहे. त्याचे नेतृत्व कृष्णाव भालेकर, मुकुंदराव पाटील, भीमराव महामुनी यांच्याकडे होते. या काळात जलशांना महत्वाचे स्थान होते. त्यामुळे भीमराव महामुनी हे जलशाचे पहिले प्रवर्तक होते. या सर्व सत्यशोधक जलसाकारांनी समाजप्रबोधनाचा विचार मांडला. ब्राह्मणी धर्माने समाजावर लादलेली गुलामगिरी उजागर केली. धर्मसत्तेचे असलेले अवडंबर नाहीसे करण्याचा प्रयत्न केला. यातून सामाजिक जीवनात नवा बदल दिसू लागला. विशेषतः दलित वर्गात नवे भान येऊ लागले. आपणही माणूस आहोत. आपल्यालाही हक्क व अधिकार आहेत. अशी जाणीव त्यांच्यात निर्माण झाली. सत्यशोधक जलशांनी केलेले कार्यच पुढे आआंबेडकरी जलसाकारांनी गतिमान केले. यातून खऱ्या अर्थाने दलित समाजाच्या उत्थानाला गती मिळाली.

आंबेडकरी जलसे :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या उदयाने दलित समाजामध्ये क्रांतिकारक बदल झाला. त्यांच्यापासूनच दलित समुहाने सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ गतिमान केली. तिला निर्णायक रूप दिले. यासाठी दलित शाहिरींनी जलशाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांचा विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविले. यातूनच आआंबेडकरी जलसे लोकप्रिय झाले. आंबेडकरी जलशांचे स्वरूप बंडखोर होते. हिंदू धर्मातील रूढी परंपरा, चालीरिती यातून दलितांना भोगाव्या लागणा-या यातनांचा आविष्कार झालेला आहे. विशेषतः शाहिरी रचनांच्या बांधणीला आंबेडकरी जलसाकारांनी छेद दिला. आणि नव्या थाटामध्ये ती आविष्कृत झाली. याविषयी डॉ. कृष्णा किरवले यांनी मार्मिक भाष्य केलेले आहे. ते लिहितात, सामाजिक परिवर्तनाचे एक माध्यम म्हणून सत्यशोधक व आंबेडकरी जलशांचे कार्य फार मोलाचे आहे. आंबेडकरी जलसा भीमराव करडकांनी सुरू केला असे म्हटले जाते. परंतु त्या अगोदरच भाऊ फक्कड यांनी आपल्या तमाशात गण, गौळण, बतावणी आणि वग याला आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान दिले होते. भाऊ फक्कड यांच्या तमाशाचा भरभराटीचा कालखंड १९२० ते १९३० असा होता. भीमराव करडक व इतर आंबेडकरी जलसे नाशिक मंदिर प्रवेश सत्याग्रहानंतर उदयास आलेले आहेत. आंबेडकरी जलशातील नमन गीताने आणखीनच परिवर्तन आणले. हजारो वर्षांच्या दास्यातून मुक्त करणा-या महामानवांना त्यांनी नमन केले. डॉ. आंबेडकरांना आमच्या कुलदेवतांना, महात्मा जोतीबा फुल्यांना,

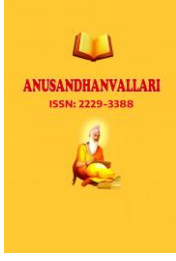
छत्रपती शाहू महाराजांना अशा प्रकारच्या रचना करून धर्माधिष्ठित समाजव्यवस्थेला नवीन जीवनमूल्यांची ओळख करून दिली. (दलित चळवळ आणि साहित्य, पृ.७६-७७) अशाप्रकारे आंबेडकरी जलशांनी तत्कालीन सामाजिक, राजकीय जीवनावर भाष्य करणा-या रचना निर्माण केल्या. बाबासाहेबांचा विचार तळागळातील समुहांपर्यंत पोहचविला. त्यामुळे एक जलसा म्हणजे माझी दहा भाषणे आहेत. असे उद्गार स्वतः बाबासाहेबांनी काढले होते. यातून आंबेडकरी जलशांचे महत्त्व आणि दलितांच्या चळवळीतील त्यांचे योगदान स्पष्ट होते. जे क्रांतिकारक स्वरूपाचे आहे.

निष्कर्ष :

दलित साहित्य हा आंबेडकरी अस्मितेचा वाङ्मयीन आविष्कार आहे. या प्रवाहची निर्मिती चळवळीतून झाली. दलित समाजाच्या उत्थानासाठी इतिहासात मोठा संघर्ष करावा लागला. हजारो वर्षांची जातीय मानसिकता मोडून टाकणे सहजासहजी शक्य झाले नाही. तरीसुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक अधिष्ठानावर दलितांच्या चळवळीला निर्णायक रूप प्राप्त झाले. दलितांमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक जागृती झाली. तो लिहू लागला. बोलू लागला. यातून दलित साहित्याचा आविष्कार घडला. ज्याने प्रस्थापित साहित्यव्यहाराला छेद दिला. नवे स्वतंत्र विश्व निर्माण केले. केवळ मराठीच नाही तर विविध भारतीय भाषा आणि जागतिक साहित्यामध्येही दलित साहित्याची चर्चा झाली. त्याचे अस्तित्व मान्य केले गेले. आज वैश्विक साहित्यात मराठी भाषेची जी ओळख निर्माण झाली आहे. त्यामध्ये दलित साहित्याचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. इंगळे, रामचंद्र महारांचा सांस्कृतिक इतिहास, अभिजित प्रकाशन, नागपूर, १९८७.
२. कुलकर्णी, गो.म. दलित साहित्य प्रवाह आणि प्रतिक्रिया, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९८६.
३. किरवले, कृष्णा : दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९६.
४. किरवले, कृष्णा : आंबेडकरी शाहिरी एक शोध, नालंदा प्रकाशन, पुणे, १९९२.
५. खरात, शंकरराव दलित वाङ्मय प्रेरणा व प्रवृत्ती, इनामदार बंधु प्रकाशन, पुणे, १९७१.
६. गारे, गोविंदः महाराष्ट्रातील दलित शोध आणि बोध, सहाध्ययन प्रकाशन, मुंबई, १९७३.
७. जाधव, रा.ग. : निळी पहाट, प्राज्ञ पाठशाळा मंडळ, वाई, १९८२.
८. डांगळे, अर्जुन दलित साहित्य एक अभ्यास, म.रा.सा.स.मंडळ, मुंबई, १९७८.
९. पानतावणे, गंगाधर पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९८७.
१०. पानतावणे, गंगाधर : दलित वैचारिक वाङ्मय, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, १९९५.

Anusandhanvallari

Vol 2025, No.1

January 2025

ISSN 2229-3388

११.पानतावणे, गंगाधर दलित साहित्य चर्चा व चिंतन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९३

१२.पानतावणे, गंगाधर वादळाचे वशज, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर,